

*Ніна Голуб, доктор педагогічних наук, професор,
Олена Горошкіна, доктор педагогічних наук, професор
Інститут педагогіки НАПН України, Київ — Україна*

У статті визначено роль лексикології в процесі шкільного навчання української мови, окреслено особливості збагачення словникового запасу учнів, визначено принципи і критерії добору лексичного матеріалу, подано способи тлумачення лексичного значення слова. Акцентовано на необхідності системного обговорення проблем, що хвилюють чи певною мірою стосуються дітей, розвитку їхнього емоційного світу.

До окремих тем розділу «Лексикологія» подано стислий методичний коментар і низку вправ, які можуть бути застосовані в процесі навчання української мови.

МЕТОД ВПРАВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У процесі вивчення будь-якої мови важлива роль відводиться роботі над її лексикою: без знання словникового запасу стає неможливим не тільки адекватне сприймання інформації, а й висловлення власних думок.

Найважливішим напрямом роботи є збагачення словникового запасу учнів, що потребує виокремлення принципів і критеріїв відбору лексичного матеріалу.

Визначальними вважаємо тематичний і комунікативний принципи. До критеріїв відбору лексичного матеріалу відносимо:

- критерій комунікативної значущості, що передбачає відбір слів, етикетних формул, необхідних для ефективного спілкування;
- соціокультурний, під яким розуміємо добір слів, що забезпечують репрезентацію української мови як основи культури української нації, найбільший її скарб, вироблення в учнів переконання, що в лексичній системі мови відбито національну специфіку світосприйняття українців;
- естетичної значущості, що передбачає відбір слів, які мають бути джерелом естетичної насолоди.

У початкових класах учні/учениці вже вивчали лексикологію. Тому в 5 класі доцільно звертатися до базових знань і вмінь. Вправи та завдання мають бути спрямовані на збагачення активного словника дітей, формування мовного чуття, навички тлумачити лексичне значення слова, працювати зі словником.

Способи тлумачення лексичного значення слова (*якщо слово має конкретне значення*).

1. Демонстрація предмета чи малюнка.
2. Використання контексту (демонструємо слово в реченні чи невеликому тексті).
3. Найпростіший словотворчий аналіз (поділяємо слово на частини, пояснюючи, що кожна з них означає).
4. Описове тлумачення слів (розлого тлумачимо, пояснюючи, як розуміємо суть слова).
5. Добір до слова слів-синонімів, антонімів (*кремезний* – міцний, сильний).
6. Пояснення шляхом перекладу на іншу мову (*журавлина* – *клюква*).
7. Застосування прийому віднесення слова до родового / видового ряду (*інструменти* – це пила, секатор, сокира, рубанок...).

Під час вивчення розділу «Лексикологія» доцільно вдаватися до *вправ і завдань*, що передбачають пояснення значення слів різними способами; формування навичок уживання слів у власному мовленні (складання речень зі словом, ужитим у певному значенні; продовження речень, заміна одних слів іншими в реченні, конструювання речень із запропонованими словами, добір контексту до слова; *аналізу текстів*, що передбачає виявлення й визначення невідомих слів, уточнення відтінків значення слів, з'ясування мети, доцільності того чи іншого слова; усунення повторювань тощо. Можна запропонувати дітям розглянути випадки, коли слово *бентежить*, коли *дратує*, *кривдить*, а коли *приголомшує*. Яких слів варто уникати, щоб не скривдити?

Учителеві важливо пам'ятати про розвиток емоційного світу дитини. Із цією метою варто звертати увагу не лише на значення слова, а й на відчуття, особливості сприйняття слова, емоції, що породжує те чи інше слово.

Для розвитку дитини важливий її емоційний стан. Емоційний інтелект, за висновками найсучасніших досліджень, є безумовним підґрунтям і передумовою розумового розвитку. Емоційний інтелект цінують нині у світі більше, ніж інтелектуальний.

Особливого значення вчені надають таким позитивним емоціям: непохитна віра в себе, твердість (як симбіоз емоцій), любов і доброта (миролюбність) до тих, хто оточує; радість (уміти радувати людей і радіти життю).

Якщо людина не навчена «отримувати радість здоровими засобами» (милування природою, успіхи й досягнення, реалізація плану, здійснення мрій, спілкування з друзями та ін.), вона неодмінно шукатиме інші (тютюн, алкоголь, наркотики та ін.).

Радість підвищує активність мозкового центру, що блокує негативні емоції; приплив енергії та пригнічення тих центрів, що відповідають за тривогу... У результаті виникає відчуття спокою.

Здивування дає змогу розширити поле зору, що допомагає здобути більше інформації, легше зрозуміти її й розробити найкращий план дій у певній ситуації.

Актуальності набуває системне обговорення проблем, що хвилюють чи певною мірою стосуються дітей.

За висновками Д. Гоулмана, приблизно в шостому класі діти постають перед низкою проблем: «не запрошують на побачення», «кидають», «інфантильні друзі». А також інші складні характерні для підлітків ситуації: «Дорослі хлопці чіпляються до мене», «Мої приятелі курять і постійно змушують мене спробувати» та ін.

Ігнорування такої роботи призводить до того, що діти звикають свої неприємності тримати в собі, зазнаючи душевних мук, як наслідок — психічні розлади, депресійний стан, прийняття рішень на шкоду власному іміджеві й здоров'ю.

Навчаючи учнів мови, пропонуємо реальний механізм застосування знань і вмінь, яких вони набувають, алгоритм їхніх дій у різних проблемних ситуаціях.

Ситуація: ви постали перед проблемою.

Крок перший: озвучуємо для себе й для людей, яким ви довіряєте, суть проблеми, чітко, не утаюючи жодних деталей. *Наприклад:* молодший брат/сестра зіпсував/(-ла) вашу святкову сукню/костюм напередодні свята, якого ви з нетерпінням очікували.

Крок другий: продукуємо ідеї. *Наприклад:* «Настрій зіпсовано, на свято не піду!», «Позичимо кошти, щоб негайно придбати новий одяг!», «Дізнатися, як можна вивести пляму (замаскувати дірочку...), і зробити це», «Поставити ультиматум батькам!», «Забрати кошти у винуватця/винуватиці зі шкатулки, які він/вона збирав/збирала для важливої покупки»...

Крок третій: оцінюємо всі запропоновані варіанти. Висловлюємо припущення щодо кожної ситуації. *Наприклад:* «Якщо я оберу перший, то настрій у всіх буде зіпсовано, ніхто від того не виграє», «Якщо я оберу другий варіант, я матиму новий одяг, мій настрій поліпшиться, але додасться проблем батькам, у яких тимчасові фінансові труднощі, а нові борги їм недоречні. Мене буде мучити сумління», «Якщо я оберу третій варіант, є надія врятувати одяг і ситуацію загалом. Варто спробувати, можливо, пошкодження не таке критичне, і ганджу ніхто не помітить. Для всіх цей вихід обіцяє бути найприйнятнішим», «Якщо я оберу четвертий варіант, я провчу молодшого/-шу, але він/вона міг/могла заподіяти шкоду ненароком, ненавмисне».

Крок четвертий: приймаємо рішення! Ділимося, з якими відчуттями ми це зробили. Як відчуваємося, живучи із цим рішенням.

Формат обговорень може бути різний.

1) *Підготовча бесіда на початку чи в кінці уроку* (Яким смайликом ви зобразили б свій настрій сьогодні? А вчора? Що вплинуло на ваш настрій

сьогодні? Чому ви так почуваетесь? Чи поставала перед вами ця проблема? Що найбільше здивувало вас за минулий тиждень? Яка подія стривожила вас? Чи відчували ви безпорадність перед проблемою? Які проблеми пригнічують вас? Чи маєте достатньо досвіду в розв'язанні життєвих проблем?).

2) *Озвучення проблеми* (Про яку проблему йдеться? Перед якою проблемою постали діти? Сформулюйте проблему одним реченням. У чому суть її?).

3) *Обговорення реальної проблеми, що постала перед учнями* (Коли вперше постала ця проблема? Кого вона ще торкнулася? Як ви сприйняли її? Яким було перше ваше рішення – обійти проблему чи спробувати розв'язати? Висловте припущення щодо того, як зміниться ваше життя, якщо ви спробуєте проблему обійти).

4) *Обговорення проблеми, покладеної в основу тексту* (Яку проблему порушує автор? Перед якою проблемою постав герой/героїня? Що вони відчують? Яка причина виникнення проблеми? Висловте припущення, що повинно було статися (як мали розвиватися події), щоб ця проблема не постала. Хто з героїв/героїнь потребує поради, підтримки, допомоги? Чому?).

5) *Привернення уваги до лексичного значення слів*, які вживають люди, дотичні до цієї проблеми; слів, що позначають їхній емоційний стан (Назвіть слова, що спричинили непорозуміння. Що вони означають? Чи доцільно вживати їх у цій ситуації? Якими словами їх потрібно замінити, щоб уникнути конфлікту? Які слова в цьому діалозі потрібно замінити? Чи може слово бути причиною виникнення проблеми? Яке слово (образливе, неправдиве, глузливе)? Назвіть іменники, що передають стан кожного з учасників ситуації).

Наведемо приклади вправ для уроків української мови з тем розділу «Лексикологія».

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

• *Прочитайте текст. Що означають позначені зірочкою слова? А який звук найприємніший для вас? Які слова у вашій уяві мають смак та аромат?*

До обіду вона мається*, нудиться* і комизиться*. Шукає собі заняття по всьому помешканні. Вивчає предмети. На запах. На дотик. На звук. На смак, ясна річ, також. Найбільше їй подобається, як пахнуть старі газети й мішечки з приправами. Найприємніший звук — телефонний дзвінок. На дотик найприємнішим є її волосся (*О. Чупа*).

• *І. Запишіть речення. Що їх об'єднує?*

1. О, як ти вмієш вдарити тим словом мені в обличчя, ніби батоном! (*Н. Данилюк*). 2. Мій Боже, що ті люди мелють! Слова ганяють як плотву (*Л. Костенко*). 3. Словам довіряй тим, що, як кришталь, увібрали в себе простоту, чистоту, ясність і твердість (*М. Дочинець*). 4. Вона словами виплітала

ятір (*Л. Костенко*). 5. За ширмою слів — кілометри доріг (*О. Багрянцева*). 6. Сьогодні зайві всі слова, та й говорить не треба (*І. Білінська*). 7. І ці прості чотири слова торкнули зболену струну (*В. Бойко*). 8. Тяжкі слова стогнали, і кричали, і шерхли на склепіннях піднебінь (*В. Бойко*). 9. Нема просто слова. Воно або прокляття, або привітання, або краса, або біль, або бруд, або квітка, або брехня, або правда, або світло, або темрява (*Р. Гамзатов*). 10. Слова — як дощ: один раз — велика благодать, другий раз — добре, утретє — терпимо, четвертий раз — лихо і напасть (*Р. Гамзатов*). 11. ...Усяка скверна має межу. Скверна вчинком і скверна словом (*М. Дочинець*). 12. Слова в серця стежини стелять (*О. Печора*). 13. Дарина куштує слова, смочче їх, наче м'ятні цукерки (*Дз. Матіяш*). 14. Ті слова лягли йому в душу, як камінець на дно криниці (*М. Дочинець*). 15. Чому вони шмагали одне одного словами? Коли навчилися робити це так боляче? Навіщо? (*Г. Вдовиченко*). 16. Осінь стояла така гарна, що жаль було засмічувати її пустим словом... (*М. Стельмах*). 17. Коли я беру слово, воно означає те, що я хочу, не більше й не менше», — сказав Шалтай презирливо (*Льюїс Керролл, «Аліса в Задзеркаллі»*).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Що означає «вдарити словом», «шмагати один одного словами», «засмічувати пустим словом»?	7. Чи згодні ви з думкою Р. Гамзатова (9-те та 10-те речення)?
2. Про кого кажуть «слова ганяє, як плотву», «словами виплітає ятір»?	8. Що означає «скверна словом»?
3. Яким словам варто довіряти?	9. Назвіть слова, які, на вашу думку, «в серця стежини стелять».
4. «За ширмою слів» — це де?	10. Що означає «куштувати слова»?
5. Коли слова бувають зайвими?	11. Які слова «лягають камінцями в душу»?
6. Які «прості чотири слова», на вашу думку, здатні торкнути «зболену струну»?	12. Як ви розумієте зміст останнього речення?

• I. Прочитайте діалог. Яке враження на вас він справив? Чому? Що тут варто відредувати? До чого призводить ігнорування значення слова?

Кілька років тому на вулиці Андрія Малишка в Києві я підслухала діалог.

— Мама, — спитала дівчинка (маленька і вся в рожевому, як фея), — а что это за уліца?

— Малишкі.

— А кто такая ета малишка?

— Не знаю, — замислено відповіла мама. — Наверно, ета малишка била послушной девочкой, раз ёю іменем назвалі уліцу... (*А. Акуленко*).

II. Пригадайте й назвіть життєві ситуації, у яких важливі вміння тлумачити значення слова.

• Об'єднайтеся в пари. Створіть візуальну карту сьогоденного уроку. Відведіть на ній місце відомому (тому, що ви знали до цього уроку) й новому (тому, що ви дізналися сьогодні). Упишіть у неї ключові слова уроку.

• Прочитайте речення із творів М. Стельмаха. Чутливий до мови, письменник своїм героям передає надмірну увагу до слова. Поясніть, як ви розумієте зміст кожного речення.

1. Така дівчина варта була й найкращих слів, і волів. 2. Бо є таке страшне слово — самозігрівання, і воно доти буде пожирати нашу працю, гноїти хліб, поки хлібоприймальні пункти стоятимуть просто неба. 3. А мені хоч би слово сказав. 4. Ви, діду, навіть тепер не тримаєте на прив'язі слово. 5. Коли ув'яжеш слово, ув'яжеш серце, чотириногим станеш. 6. Що не слово — то золото! 7. Тож Ярина спересердя вліпила таке паскудне слівце (М. Стельмах).

• Із чим у вас асоціюються слова «сумніви», «справедливість», «щастя», «успіх», «програш». Якби вам довелося уявити ці слова, які образи стали б перед вами?

• Прочитайте тексти, у яких письменниці розлого тлумачать значення слів. За цими зразками витлумачте значення слів «примха», «оберемок».

I. До речі, *пригода* — це не обов'язково бурхливі події. *Пригода* — це коли робиш те, чого ніколи раніше не робила. Коли з тобою стається те, чого ніколи раніше не ставалося. *Пригода* — це коли дізнаєшся, яка на смак бурулька, коли ступаєш босоніж на сніг, уперше в житті вилізаєш на дерево й земля залишається внизу, коли вперше їдеш у поїзді на верхній полиці. І ще багато різних «уперше» (Дз. Матіяш).

II. *Дідух* — останній сніп із літньої пшеничної ниви. Кажуть, що в ньому живе дух поля й ані спалювати, ані нищити його не можна. Після Різдва його знову заховують у коморі, а навесні урочисто винесуть у поле, бо коловорот живого має бути вічним. Оселю наповнює запах соломи та сіна (Д. Корній).

III. А іронія — це як спеція в кулінарії. Трохи гострих приправ — і овочева рагу смакує зовсім по-іншому. Ми з татом часом кулінаримо, тому на цю тему я чимало знаю... (Дз. Матіяш).

• Запишіть речення, вибравши з дужок потрібне слово. Обґрунтуйте важливість лексичного значення.

1. Я (настоювати, наполягати) лушпиння цибулі в гарячій оліві, змішував із воском (М. Дочинець). 2. У населених пунктах і на дорогах установлено нові (покажчики, показники). 3. Що найчастіше вам малює (уявлення, уява), коли ви чуєте слово ліс? 4. Під час читання українських дум переді мною постає образ героя (багатиря, богатиря).

• Прочитайте слова, виписані з повісті О. Довженка «Зачарована Десна». Поясніть, що вони означають. Чому для читачів важливо розуміти значення кожного слова у творі?

• Прочитайте слова. Назвіть ті, значення яких вам не зрозуміле. Якою темою вони об'єднані? Доповніть цей словничок і за таким же зразком згрупуйте слова до однієї з тем: «Футбол», «Зимові розваги», «Ранок», «Моє захоплення», «Осінній сад», «Бібліотека».

Гроза, злива, краплини, грім, громовиця, сльози, калюжа, шибка, баюра, струна, ринва, плащ, веселка, пригорщі, негода, музика, каламуть, струмок, парасолька, свіжість, хмари, пелена. Густий, рясний, напоєний, потужний, лагідний, благодатний, холодний, сліпий, монотонний, грайливий, прямий, косий, горизонтальний. Полоще, крапотить, бринить, розбризкує, дзенькає, плаче, лє, періщить, стікає, стукотить, змиває, шелестить, шумить, ущухає. Безперестанно, росяно, дзвінко, невтїшно, чимдуж, зусібіч.

• Є слова із чітким значенням, а є — розлогі й глибокі. Письменник М. Дочинець, наприклад, розлогим і глибоким вважає слово «живло».

Люблю це прадавнє слово з перлового розсипища нашої мови.

Живло — це більше ніж природа...

Це замкнена в бджолиних щільниках осолода квітів.

Це зоряне коливо світляків на подолку літньої ночі.

Це мудроокий погляд старого вужа з-під лопуха.

Це пахучі золоті позументи на плечах джмеля.

Це магічні письмена лишайників на скелі.

Це жабині перемовини проти ночі.

Це встояний спокій каменя.

Це кличне мовчання криниці....(М. Дочинець, «Єдин»).

• У творах М. Стельмаха трапляються оригінальні приклади тлумачення лексичного значення слів. Послухайте їх. Які слова пояснює письменник? Спробуйте одне з них пояснити по-своєму.

1. *Село* – такий вулик, що всього нагуде. 2. *Душа* – це корито, що наллеш у нього, то й хлюпотить. 3. *Філософ* – це людина, яка має дуже велику голову, багато в ній лою і різних думок, найбільше проти царів і капіталістів, і живе собі в бочці. 4. *Життя* – це трохи радості, трохи надій, трохи любові, а решта – скрипуче ярмо буденщини. 5. Яка страшна ця хвороба – *байдужість*! Вона вбиває апарат мислення, сердечний апарат, залишає тільки механічний. 6. *Страх* – це така тітка, від якої і в левів трусяться жижки. 7. *Любов* – це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість.

• Прочитайте вірш. Передайте зміст його своїми словами. Про яку роль мови в них ідеться?

Не шкодуйте людям добрих слів,
Бо хіба їх важко вимовляти?
Це найяскравіше з відчуттів —
Втіха, що від змоги дарувати.
Подаруйте часточку душі,
Половинку серця подаруйте.
Відступіть подалі від межі —
Щедрістю сусіда розчаруйте.
Подаруйте усмішку ясну
Хоч і зовсім незнайомим людям.
Подаруйте восени весну,
Подаруйте свято в сірій будень!
Т. Іванчук

• Об'єднайтеся в групи. Прочитайте виразно текст. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

І. Мені здається, що мова, як і людина, здатна... танцювати. Так, танцювати на наших устах. Це відбувається тоді, коли ми вільні духом, а наша мова, мова конкретного Я, — багата й упевнена в собі. Слова стають парами чи в коло, дивовижно рухаються, стрибають, на якусь мить застигають у повітрі, потім знов опускаються на землю, беруться за руки, обіймаються... Вони усміхаються, бризкають сміхом або й вибухають гнівом, розтирають сльози по щоках у смуткові, кривляться від огиди — на все це вони здатні, і все це свідчить про те, що вони — живі (А. Левкова).

Запитання	Завдання
<p>1. Чи згодні ви з думкою авторки, що мова «здатна... танцювати»? Обґрунтуйте відповідь.</p> <p>2. Що означає «мова конкретного Я»?</p> <p>3. Коли мова людини «багата й упевнена в собі»?</p> <p>4. Що означає «слова стають парами», «беруться за руки, обіймаються»?</p> <p>5. Чи справді слова здатні розтерти «сльози по щоках у смуткові»?</p>	<p>1. Наведіть приклади слів, що стали парами.</p> <p>2. Запишіть слова, які, на вашу думку, усміхаються, бризкають сміхом.</p> <p>3. Пригадайте слова, що вибухають гнівом.</p> <p>4. Наведіть приклад із власного життєвого досвіду, коли слова «розтирають сльози по щоках у смуткові».</p> <p>5. Зробіть висновок із прочитаного, запишіть його одним реченням.</p>

• Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Ця інформація для вас відома чи нова? Її достатньо, щоб уявити рослину? Якщо ні, укажіть, що б ви додали. Об'єднайтеся в пари, підготуйте подібний діалог про будь-яку іншу рослину.

— Знаєш, що таке купальниця? Квітку таку знаєш?

— Знаю, — сказала Кароліна. — У нас у Висічі квітне в улоговинах. На початку літа.

— І яка вона?

— Красива. Усі квіти красиві.

— Ну яка?.. Така на прямому стеблі. Усі пелюстки в кульку зібрані, досередини не пускають. Ніби маленька жовта троянда, тільки з лугу. Мандаринами пахне. І пелюстки позолотою вкриті. Таке враження. Раз побачите, а тоді вже не сплутаєте ні з чим (Г. Вдовиченко).

• Прочитайте тексти. Що нового ви дізналися з них. Складіть діалог, в основі якого має бути тлумачення значення одного з поданих у додатку слів.

I. — А на лимані що?

— Як що? Там — життя! Право — воля! Птаство зі всього світу!

Утім, далі діалог набирає несподіваного повороту:

— А після лиману ще кудись були наміри?

— А що? Куди душа забажає... Галасвіта!

Учителі перезирнулися між собою, і найстарша з них, повновида сива жінка, запитала:

— Це якийсь новий континент: галасвіта? Поясни, будь ласка, де він.

— А ви матір мою спитайте... Тільки що — так одразу: «А-а, галасвіта ти б пішов!» (Олесь Гончар).

II. — Що таке великодушність?

— Розумієш, бувають душі маленькі, як гаманець. Туди тільки гроші покласти можна. А бувають такі душі, куди поміщаються і небо, і земля, і люди, і тварини... Ось це і є великодушність (*Із журналу «Пані»*).

III. — Ти знаєш, що означає слово «блюзнірство»? — спитала вчителька.

— Так, — мовила Дженні. — Блюзнірство — це тупість.

— Блюзнірство — це не те саме, що тупість.

— Може, дурість? — спитала Дженні.

— Блюзнірство — це образа, — голосно пояснила міс Грогні. — Образа, завдана богові або чомусь священному. Ти чула про таке? Чомусь священному... (*С. Вінман*).

IV. Острови — це ніби така собі стисла версія землі, де можна в зменшеному вигляді знайти те, що деінде або задалеке, або завелике, або й узагалі недосяжне: гори й рівнини, села та міста, ба навіть клаптик пустелі (*А. Нанетті*).

Додаток: натхнення, осоння, роздолля.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Учні мають уявлення про цей словник. Наше завдання — моделювати ситуації, у яких використання словника обов'язкове. Демонструємо всі можливості словника, формуємо стійку навичку роботи зі словником.

Довкола ще багато досі не пізнаних слів. Привертаємо увагу учнів до них. Насамперед це має бути питома українська лексика. Отже, для роботи зі словником добираємо не знайомі учням слова, ті, що перебувають у пасивному словнику.

Варто наголошувати, що активний словник людини збільшується в результаті вдумливого читання книжок. Удумливе читання передбачає осмислення прочитаного, привернення уваги до кожного незнайомого слова. Ігнорування цих слів призводить до спотвореного сприйняття інформації. Багатий активний словник — невід'ємна ознака цікавого співрозмовника.

Доводимо до відома учнів, що особливістю словника є вибіркове читання. Однак щоденне вправління зі словником дає великі плоди: розширює межі світобачення і світорозуміння.

Доброю звичкою може стати ведення словничка незнайомих слів. На уроках літератури також щоразу практикуємо роботу з такими словами.

• *Прочитайте речення. Поясніть, про що в них ідеться. Чи всі слова вам зрозумілі? Випишіть ті, які потрібно з'ясувати за словником.*

1. Ось дуб-нелинь, якого і вп'ятьох не обхопиш, ось корінняччя з-під землі визирає, а джерела нема (*В. Шкляр*). 2. Ось пасма з верб схилились до води, любуючи у глибину прозору (*М. Старицький*). 3. Коли біла жентяця туманів поглинає махрові долини, світанок лишає в гортані дивний присмак,

терпкий і полинний. 4. У яворових ночвах схлипує тісто, уже проситься на жаркий під (*М. Дочинець*). 5. О-он, під горою, біля гаю, як сивий припутень* кульгає... (*Л. Костенко*). 6. Шпарко беріться до втілення всіх своїх планів! 7. Гляньмо на моріжок, на леваду — очі сліпить у сонячну днину: трава, травичка!.. Зелене плесо, що брижиться од теплого леготу (*А. Содомора*). 8. Белебень, що затуляв обійстя від колючих вихорів із Бескиду, давав пашу коням і козам, доставав горіхи, ягоди й кислці, таки крав сонце. 2. Притулу, де стояли дідові коні, ще й досі підпирає купа каміння. 3. Гроловиця як нагло надбігла, так і вчхла, простеливши промиту празникову тишу (*М. Дочинець*).

Довідка: 1. **Нелинь** — дуб, з якого не опадає листя. 2. **Пасмо** — пучок волосся, часом довгого, переплутаного або кошлатого. 3. **Жентиця** — сироватка з овечого молока. 4. **Під** — нижня горизонтальна поверхня, площина якого-небудь приміщення, ями, печі і т. ін. 5. **Припутень** — лісовий голуб великої породи. 6. **Шпарко** — дуже швидко, спритно. 7. **Моріжок** — густа молода трава; мурава. 8. **Левада** — присадибна ділянка землі із сінокосом, городом і плодовим садом або іншими деревами. 9. **Плесо** — спокійна, чиста водна гладінь. 10. **Брижитися** — укриватися брижами, утворювати дрібні хвилі. 11. **Белебень** — високе відкрите місце; гора, шпиль. 12. **Притула** — приміщення для худоби або для інших господарських потреб, прибудоване до хати; прибудова. 13. **Нагло** — раптово, швидко.

• © *Прочитайте афоризми, у яких автори визначають суть слова. Зіставте їхнє тлумачення зі словниковими статтями. Запропонуйте своє тлумачення кількох слів.*

1. Життя — це низка загадок і таємниць (*Ошо*). 2. Сміливість — це рух у невідоме, незважаючи на всі страхи (*Ошо*). 3. Терпіння — це дерево, корені якого гіркі, а плоди — дуже солодкі (*Перське прислів'я*). 4. Дія — головний ключ до успіху (*П. Пікассо*). 5. Життя — це велика картина, і ти повинен просто встигнути намалювати на ній усе, що хочеш (*Д. Кей*).

• © *До слів у лівій колонці доберіть відповідне їм лексичне значення з правої. У разі потреби скористайтеся тлумачним словником.*

Отава	Худоба, отара овець.
Огідний	З довгими тонкими ногами.
Легіт	Передня частина сільської печі.
Лутавий	Працьовитий, наполегливий.
Маржина	Чарівник, земний бог; походить від слова <i>мольфа</i> — зачарований, одушевлений або неодушевлений.
Челюсті	Легкий приємний вітерець.
Цибатий	Неслухняний, упертий, непривітний.
Мольфар	Сіно другого покосу.

• Прочитайте речення. Поясніть значення виділених слів. Випишіть окремо незнайомі слова, з'ясуйте значення за словником.

1. Тут, у теплому **видолинку**, і трави зріли раніше, і кущ рясніше брався цвітом, і **живиця** пахла гостріше, і дихалося густіше, бо повітря повнилося лоскітним **серпанком** водограїв. 2. Ріка **щулилася**, щось невиразно муркотіла, відбігала сивими **брижами** від берега. 3. Не встиг **отямитись**, як гук трембіти урвався. 4. Калина, як мудре деревце, нараз пустила коріння в їхнє **рїнисте** подвір'я. 5. Хліб одного замісу в різні дні різнився дещо смаком, щодалі **тужавів** і кришився. 6. На Верховині, доки не було **тартаків**, дерево пиляли на дошки й бруси **поздовжніми** пилами. 7. За вербовими пнями світліла латка галявини в **сувоях** пожухлої осоки (М. Дочинець). 8. Я знову повернувся в очерет і тепер думав, у яку **шпарину** забитися. Знайшов підхожу місцину серед **шувару**. 9. Це будяччя в нас називали **чортополохом** (В. Шкляр). 10. Маленька Оріся сиділа **навпочіпки** над грядками з морквою і думала свою маленьку думу (Т. Цой). 11. Нічне небо над Михайлівською площею висіло нерухомо й рівно, немов чорний оксамитовий **обрус**, напнутий по всьому периметру (І. Роздобудько).

• Запишіть слова. Що вони означають? Котрі з них мають смак, а котрі — запах?

Середмістя, улоговина, видолинок, торжище, гульбище, рудбекія, соняшники, євшан-зілля, лихомовство, горохвяники, куліш, осика, спориш, купина, чебрець, латаття, берізка, деревій, пижма, луг, левада, крутояр, матіола, м'ята, перекотиполе, сукня, каблучка, окраєць, равлик, проліски, віхола, стяг, бідолаха, пасок, гальма, гарт.

• Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

Я завжди любив читати — багато, швидко, усе, що попадеться під руку, і, як іноді **жартома** кажу, «усе, що має букви». І хоча читав я ще до школи, однак найбільше мені згадується читання в часи літніх канікул, коли батьки відвозили мене із сестрою до дідуся і бабусі в **Стрий**. Там для мене була справжня книжкова Мекка. Ми з бабусею **регулярно** ходили в заводську бібліотеку, у якій, зважаючи на її заслужене звання почесного читача, нам давали книжки та журнали навіть із читального залу. А на вихідних приїжджав тато й привозив ще пакунок книжок. Не кажу, що ми із сестрою більше нічого не робили, але встигали все, що мають робити нормальні діти на канікулах: і ловити метеликів, і допомагати старшим, і з кимось дружити, і ходити на річку, і **тлумитися** між собою, але книжки все одно залишалися на якомусь **особливому** місці.

А ще в бабусі був тлумачний словник іноземних слів. Великий такий, білий, товстий. І я якось задався ціллю його всього прочитати. Признаюся

чесно, мій стартовий азарт зник приблизно на букві «І», але, мабуть, для 11–12-річної дитини це було зовсім не зле. Читаючи словник, я зрозумів дві речі: 1. Кожне слово має якесь походження, і зазвичай саме в ньому криється основна його суть, «душа слова». 2. Хочеш щось знати — заглядай у словник, бо без визначення будь-якого поняття його неможливо освоїти.

Я ще багато разів потім заглядав до цього словника, однак уже робив це «правильно», тобто не читав як книжку, а дізнавався визначення саме того терміна, який був мені потрібний, і дотичних до нього слів (Р. Кушнір).

Запитання та завдання

1. Про що йдеться в тексті?	8. Що означає вислів «справжня книжкова Мекка»?
2. Яке заняття хлопчик вважав найголовнішим?	9. Доберіть заголовок до тексту.
3. Як автор радить «читати» словник? Чому?	10. Випишіть п'ять слів, що визначають зміст тексту.
4. Коли зі словником уперше познайомилися ви? Який то був словник?	11. Сформулюйте й запишіть висновки про те, як правильно читати словник.
5. У чому цінність словників?	
6. Які словники є у вашій домашній бібліотеці?	
7. Поясніть значення виділених слів.	

ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Учні мають уявлення про пряме й переносне значення слова, про слова однозначні та багатозначні. Роботу над поглибленням теми починаємо з повторення відомого, вивченого раніше.

Інформуємо учнів, що поява нового значення — це один зі способів збагачення лексичного запасу мови. Завдяки переносному значенню мовці мають змогу говорити образно, розвивати уяву. Багатозначність виникає тому, що мовці помічають подібні ознаки предметів, подібність явищ у житті й тому переносять назву одних предметів на інші.

Переносне значення слова — то палітра для майстрів красного письменства. Багатозначність означає, що одне слово спроможне позначати різні предмети чи явища. Саме переносне значення слова сприяло появі багатьох тропів: метафори, епітета, метонімії тощо. А тропи допомагають чіткіше уявити описану картину чи події, зафіксувати їх у своїй пам'яті.

Одним із напрямів роботи з текстами на уроках має бути привернення уваги до слів, ужитих у переносному значенні, зіставлення різних значень слів, аналіз доцільності.

Добираємо вправи, у результаті виконання яких учні мають дійти висновку, що більшість слів нашої мови є багатозначними. З багатьох значень слова одне з них є основним до нього, тобто прямим, інші переносними. Слова, ужиті в переносному значенні, роблять мовлення яскравішим, виразнішим та емоційнішим.

Слова дня задіяно в підручнику. Крім запропонованих завдань, варто додавати свої чи навіть запропонувати учням добирати креативні ідеї роботи з ними. Одним із різновидів системної роботи над збагаченням активного словника учнів може бути завдання дібрати одне чи кілька слів, щоб учнів здивувати чи сильно вразити, або слів, які вони вперше почули.

• *Відгадайте слово за його описом. Поясніть, які знання ви застосували для виконання.*

1. Око автомобіля. 2. Хвіст потяга. 3. Джерело знань. 4. Глянець води. 5. Зелені легені планети. 6. Мерезиво зими на шибіці. 7. Ніс човна.

• *Запишіть словосполучення та речення. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Складіть із ними словосполучення/речення, у яких вони будуть у прямому значенні.*

Усміхнувся ранок; не зронив жодного слова; виборсався зі сну; діамантові розсипи на траві; брунатні шапки листя, полинове щастя, шовковий голос; нести любов і доброту; краплинки дощу вистрибують; дні танули; думки роїлися.

• *Полічіть кількість однозначних і багатозначних слів у тексті. Визначте співвідношення однозначних і багатозначних слів. Який висновок із цього випливає?*

• *Поясніть друзям значення словосполучень.*

Золота осінь, золота душа, золотий голос, золоте волосся, золоті руки, золоте серце, золотий ланцюжок; срібні скроні, срібна криниця, срібна краса.

• *Знайдіть слова з переносними значеннями. Поміркуйте, як вони виникли та з якою метою їх ужито в поетичних творах.*

1. Бабині літо сидить на строкатому пледі, здмухує бульбашки мильні в погожу блакить, хмари повзуть — вайлуваті кумедні ведмеді, річка косулею спритною в далеч біжить (Н. Данилюк). 2. А поруч з грушкою, а там, де старі липи, і де каштани в жовтому брилі, горять свічки, осінні смолоскипи, сидять пташки казкові на гіллі (Г. Потопляк). 3. Ловить осінь росу на тонкі промінці павутин (М. Жайворон). 4. Ранкова роса заблищить на тонкім павутинні, далеко за гаєм впаде сивоокий туман (О. Гала). 5. Листопад, листопад... Жовті скроні на клені (Г. Потопляк). 6. Стікала осінь з парасолі. І вітер хвацько хмари пас (О. Дриль). 7. Сердиться осінь не знати на кого, листям жбурляє

на мокру дорогу, губить прозорі дощу крапельки (О. Дриль). 8. Легає обрій спочивать у золотєе тепле ліжко... (Н. Шеденко).

• Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

Був чудовий липневий ранок.

До того ж вихідний день. У багатоповерхівках на околиці міста всі ще спали. На подвір'ї стояла тиша.

Лише вітерець легенько розгойдував стару гойдалку. Але вона не наважувалася рипіти, щоб не порушити спокою мешканців будинку. Було чутно тільки пташок. Пташки не мали годинників, і тому починали співати з першими променями сонця... (І. Роздобудько).

Запитання	Завдання
1. Про що йдеться в тексті? 2. Чим відрізняється ранок у місті від ранку в лісі, у селі, біля моря? 3. Який настрій передає авторка?	1. Які слова вжиті в переносному значенні? 2. До яких слів у тексті можна дібрати синоніми? 3. Назвіть три слова, у яких різна кількість звуків і букв. Поясніть.

• З'ясуйте за словником, скільки значень має слово. Прочитайте й запишіть речення. Поясніть, у яких значеннях ужито цю лексичну одиницю.

1. У самих цих словах учувався смак літа (Р. Бредбері). 2. Не треба слів. Вони такі важкі, їх зносити щодня — німіють руки (Н. Янушевич). 3. Словом треба дорожити. Треба стискати його до такої кристалічної форми, щоб думка летіла далеко й точно, як диск дискобола, а не як випадково кинута цеглина (О. Довженко). 4. Слово наше — премудрості древо, не рубай! Хай безсмертям живе! (В. Колодяжна). 5. І слова в Тимофія тепер були теплі та ласкаві, як опівдні пшениця, нагріта липневим сонцем» (М. Стельмах). 6. Це нове слово не тільки в музиці, а й у техніці (І. Роздобудько). 7. Рідне слово моє — в нім озвуться віки (В. Крищенко). 8. Дряпучі слова, наче пазурі вуличної кішки (А. Нікуліна).

• Послухайте текст. Що ви дізналися про виникнення нових значень того самого слова? Чи можете навести власні приклади слів із кількома значеннями?

Лексичний запас мови збагачується не лише новими словами, а й появою нових значень в уже наявних у мові слів. Наприклад, спочатку слово *умілець* означало «той, хто добре знає свою справу, володіє умінням; вправний майстер», а згодом набуло нового значення: «спритна людина, що вміє вдало використовувати обставини». Поява нових значень слів важлива для мови та її носіїв: це дає змогу, використовуючи ту саму кількість слів, за допомогою їх сказати значно більше, висловитися ясніше й образніше.

• *Запишіть речення. Підкресліть багатозначні слова. Обґрунтуйте свій вибір. Яких слів, на вашу думку, в українській мові більше — однозначних чи багатозначних? Чому?*

1. На кручах київських бузок під вітром закипає (М. Луків). 2. Достигле літо капає дощем (О. Дриль). 3. Усе горіло, і я горів у роботі (М. Дочинець). 4. Світанок проходить крізь відчинене вікно й оселяє в серці мрії (В. Чорней). 5. Сьогодні по обіді поштар із запізненням приніс свіжі листи (В. Гук). 6. Зима обіцяла бути суворою. Повітря дзвеніло мовчанням (Н. Доляк). 7. Світанком свіжим — привітався день. Мороз на склі залишив телеграму... (В. Юрчишин).

• *Прочитайте текст. Доберіть таке ж містке слово в українській мові, зміст якого розкривали б стільки ж слів.*

Згідно з Європейським соціальним анкетуванням, данці — найщасливіші в Європі люди. Важливим складником данського рецепту щастя називають *хюге*. Це специфічне данське слово, що не має буквального перекладу. Натомість зміст слова розкривають через десять (!!!) ключових слів, як-от: атмосфера, присутність тут і зараз, задоволення, рівність, вдячність, гармонія, комфорт, перемир'я, єднання та прихисток. *Хюге* наскільки важливе слово, що має для данців смак, звук, запах і текстуру (За М. Вікінгом).

ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ: СИНОНІМИ, АНТОНІМИ, ОМОНІМИ

З огляду на те, що учні вже мають елементарні відомості про ці групи лексики, поглиблюємо й спрямовуємо роботу на усвідомлення важливості синонімів, антонімів, та омонімів. Передусім наголошуємо на тому, що синоніми роблять наше мовлення різноманітним, яскравим, багатим, привабливим і цікавим. Антоніми й омоніми розвивають аналітичне мислення, адже в процесі добору антонімічних пар необхідно застосувати прийоми зіставлення та порівняння.

Багато уваги радимо приділити спостереженню за словами в тексті, обґрунтуванню доцільності вжитого слова, збагаченню ними мовлення учнів. Причому ця робота є перспективною У наступних класах до неї повертаємося, коли вивчатимемо всі частини мови. Опрацювання тексту на кожному уроці сприятиме системному характерові розвитку й збагачення мовлення учнів і результативності.

У роботі із синонімами варто акцентувати увагу учнів на виявленні семантичної подібності, з'ясування відмінностей у їхніх значеннях, особливостях уживання. Наголошуємо, що синоніми використовують для підвищення виразності мови, що дає змогу уникати одноманітності.

Використання синонімів сприяє різнобічному розумінню того чи іншого явища, створює умови для ширшого сприйняття ситуації, чіткого визначення своєї позиції, забезпечення реалізації комунікативного наміру.

Антоніми забезпечують чіткість нашого мовлення. Можливо, ми не помічаємо цього, але в повсякденному житті ми часто користуємося антонімами. Найдоцільніше вживання антонімів у ситуації, що передбачає протиставлення. Нерідко використовуємо їх для підсилення значення якогось слова. Наприклад: «Не радість, а смуток викликає ця звістка».

• *Прочитайте речення. Випишіть із них синоніми. Визначте відтінки в значеннях цих слів.*

1. І часто друзі та знайомі ніяковіли в розмові з нею, щоб, бува, не бовкнути яку дурницю (*Т. Цой*). 2. «Спасибі, спасибі. Мені не по дорозі», — ледве вичавив із себе Богдан. 3. «Що, моє щастячко?» — заворкотіла мати. 4. З ким це ви, мамо, гомоніли? 5. «Коли серце подібне до жаби, воно й на сонце квакне», — мовив Богдан. 6. Богдан прочитав перше прізвище, здивувався і зрадів. 7. Старий спершу отетерів, а потім гримнув на сина. 8. Тепер жажнулась Ярина. 9. Утікати тобі буде важко. А я не збираюся мастити п'яти смальцем. 10. «Чого ви регочете?» — Сівачі знову розсміялися. 11. Богдан не витримав, кинувся наздоганяти збитошника. 12. Иди, харцизе, кудись із пам'яті (*За М. Стельмахом*).

• *Послухайте речення. Назвіть синоніми, ужиті в них. Чому, на вашу думку, саме цим словам письменники й письменниця надали перевагу?*

1. Від зупинки чвалала вбраним у кучеряві бур'яни нічийним занедбаним городом, тоді вийшла на берег, покружляла між деревами (*Н. Доляк*). 2. Ми йшли далі, розчиняючись у запахущій імлі піднебесся. Потикалися то в один бік, то в інший, петляли спадами в гори, спускалися в застрілі яруги (*М. Дочинець*). 3. Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, перепліталися, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю (*О. Довженко*).

• *Прочитайте речення. Назвіть синоніми, ужиті в них. Чому, на вашу думку, саме цим словам письменники надали перевагу?*

1. І нарешті з двору пришкандибав дід Ілько (*С. Гридін*). 2. Аж ось киця роззирнулася навсібіч і почимчикувала навпрошки по кульбабах (*Г. Курна*). 3. Я попленталася надвір (*Н. Абгарян*). 4. Зупинився, нерішуче потоптався на місці, прийняв для себе рішення і швидко покрокував (*С. Гридін*). 5. Його мрії перервав дзвінок у передпокої. Сашко вийшов, відчинив двері. До коридору, наче ураган, увірвався Петрик із величезним рюкзаком на спині. Наплічник ніби сам штовхав його вперед, і він ледве зупинився, щоб не гримнутися лобом у стіну навпроти (*С. Гридін*).

• Прочитайте синонімічні групи слів. Поясніть подібність і відмінність між ними.

Кошлатий – волохатий, патлатий, кудлатий, кострубатий, пелехатий, кучматий, розчухраний; *набріхувати* – наговорювати, зводити наклеп, наплітати, оббріхувати, обмовляти, наклепувати; (потай) нашіптувати; *надбережжя* — узбережжя, набережжя, побережжя, прибережжя; *натовп* – юрба, юрма, стовпище; *непосильний* – заважкий, каторжний; *стукати* -вдаряти, бити, гримати, тарахкотіти, тарабанити, грюкати.

• Запишіть синонімічні групи слів. У яких випадках синоніми допомагають пояснити лексичне значення.

Мурий — попелястий, темно-сірий (сіро-бурий), смаглявий, брунатний; **навальний** — нестримний, блискавичний, гінкий, стрімкий, стрімливий; (смертоносний) нищівний, рвучкий, поривчастий; **наглий** — раптовий, несподіваний, непередбачений, нагальний; невідкладний, негайний, терміновий; **несамовитий** — сам не свій, як не свій, безтямний, нестямний, очманілий, божевільний, біснуватий, навісний, знавіснілий, сказений, нестримний; **новітній** — сучасний, новочасний, теперішній, нинішній, сьогоднішній, сьогоденний; **осуга** — блискітка, лелітка; **статечний** – поважний, розважливий, розсудливий, серйозний, солідний, презентабельний, імпозантний, показний.

• Прочитайте спогади письменниці про її дитинство. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

А тим часом сама дорога до бабусі — уже подарунок. Улітку — через міст над річкою Протокою. Я йду сама й тому співаю собі під носа: такий настрій. Ступаю на стежку обіч берега. Стежка — серед густезних високих трав, тому вона здається глибокою. А трави ж які! Польова гвоздичка, пахуча кашка, чебрець, материнка! І височенна отруйна бугиля, і лапаті лопухи. Кожна травинка проситься, щоб я звернула увагу на неї, помилювалася. Над головою — високе радісне сонце (Л. Таран).

Запитання та завдання:

1. Чому авторка називає дорогу до бабусі подарунком?	4. Чи є у ваших спогадах про дитинство трави і квіти? Які?
2. Які емоції переважають у тексті? Як ви це визначили?	5. Випишіть окремо слова, до яких можна дібрати синоніми й антоніми. Доберіть.
3. Чи знаєте ви трави, згадані в тексті? Розкажіть про них.	6. Знайдіть у тексті слово, до якого є омонім.

• *Запишіть речення. Відшукайте слова, що мають парні омоніми, підкресліть їх. Поясніть (усно).*

1. Відтоді минуло понад три роки. 2. Це вже був привід для невеличкого свята (С. Гридін). 3. Капітоліна вже пише свій твір, старанно схиливши голову набік. 4. А ще Марія дуже вродлива. І в неї чудова коса — нижче пояса. 5. На картині намальований розламаний гранат. Кілька зернинок випало. 6. Музика — це хороший подарунок для Поліни. 7. А звуки органа розсипаються по підлозі, вдаряються об стіл, сиплються травневим дощем на підвіконня (Дз. Матіяш). 7. Я все озиралася — роти суниць здавалися нам у полон і здавались... (Ю. Бережко-Камінська). 8. А дома мамині обруси, а там в дитинстві рідний край (Г. Потопляк).

Довідка: 1. Три — числівник і дієслово. 2. Св'ята — іменник; свята — прикметник. 3. Набік — прислівник і на бік — прийменник з іменником. 4. Коса — зачіска, коса — знаряддя праці й коса — наливна частина суходолу. 5. Гранат — іменник, що означає фрукт і гранат — іменник, що означає вид вибухової зброї, родовий множини. 6. Органа — музичний інструмент, родовий однини та органа — частини будови тіла. 7. Роти — назва військового формування, називний множини; роти — тілесний отвір, називний множини. 8. Край — іменник; край (столу) — прийменник; форма наказового способу 2 особи однини.

37. Запишіть пари слів. До якої групи вони належать? Відповідь обґрунтуйте. Яким словам ви надаєте перевагу? Чому?

• *Об'єднайтеся в групи для виконання завдання на вибір. Доберіть синоніми й антоніми на одну з тем: «Синоніми й антоніми, що мешкають у моєму домі»; «Синоніми й антоніми, що живуть у нашій школі»; «Синоніми й антоніми вихідного дня».*

• Прочитайте речення. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів. Які з них можна замінити синонімічними, а які — ні? Чому?

1. Який же *обрій* чистий і високий понад тобою, мавко лісова! (Н. Данилюк). 2. Закружляло листя поміж вітами клаптиками жовтої фольги, свіжі ранки, споєні трембітами, понесли за *овид* береги (Н. Данилюк). 3. Лягає *обрій* спочивать у золотее тепле ліжко... (Н. Шеденко). 4. Розпушила хвоста *завірюха*, замітає, хурделить, дзвенить... (Н. Шеденко). 5. І ми рушили до товстезного дерева, що здаля *бовваніло* в рідколіссі (М. Дочинець). 6. Дим із *ватри* неохоче витягувався з-під ялинової покрівлі на мокре (М. Дочинець). 7. Жар від *багаття* прогрів наше дупло, підсушив одяг (М. Дочинець). 8. В саду мого дитинства, мов у лісі, крилаті віти густо заплелись, і на дощам вибіленій стрісі гніздечко звили *бузьки*, як колись (Н. Данилюк). 9. Одного разу, помітивши, що по грядках сторожко ходить *лелека*, ти аж затремтів од збудження і пильно стежив, як, цибагий, він задирав високо голову, ніби очікував на щось із пустельного неба (Є. Гуцало). 10. Дівчинка *зайшла* всередину й, переборюючи страх, *чкурнула* довгим вузьким тунелем. 11. Минуло зовсім трохи часу, а малі бешкетники почали з мене *глузувати* (В. Кохан). 12. Хлопчик із задоволенням *пожбури*в за диван порожній *рюкзак* і подумки попрощався з ним аж до осені (С. Гридін). 13. Данилко із Софійкою такої відповіді не очікували, тому на якусь мить отетеріли (В. Кохан).

• Об'єднайтеся в пари. Підготуйте перелік рекомендацій за поданою схемою.

Шкідливо — корисно; мало — багато; дозволено — заборонено; красиво — потворно.

• Запишіть речення. Про яку пору року в них ідеться? Як ви це розпізнали? Назвіть слова, до яких можна дібрати антоніми. Доберіть (усно).

1. Все коротшає день щодоби (О. Пирогова). 2. Ну, ось! Дочекались... Прийшла! І йде напівголою містом, тендітна й до щему сумна... (Т. Світлицина). 3. Коли вона загляне в сад — налетиться соком виноград, і різні яблука ренет солодкі стануть, наче мед (І. Кульська). 4. Десь у кронах зелених листочок цвірінькає жовтий. То наспівує птах про чужі і далекі світи (М. Жайворон). 5. Природа вже готується до сну, сади скидають золото сусальне. Є щось таке високе і печальне у цій порі — сама і не збагну... (Н. Данилюк). 6. Натрусилася листя золотого, слив і груш в торбині принесла, а іще вона до того всього всипала краплиночки тепла (Г. Онацька). 7. Плачуть-сумують клени, котяться сльози чисті, вижухле та черлене долі спадає листя (В. Хлопан).

• Прочитайте виразно вірш. Про які багатства мови пише автор? Як ви розумієте значення вислову «багате мовлення». Як, на вашу думку, цього досягнути?

Снігопад, хурделиця, кужелиця,
 Завірюха, віхола, буран,
 Хвища, заметіль, пурга, метелиця,
 Сніговиця, хуговій, кура.
 Хуртовина, хуга, сніговійниця,
 Заметільниця, хуртеча, сніговій,
 Курага, поземка, буревій,
 Круповій, пороша, хуговійниця...
 Скільки барв, і звуків, й аромату!
 Скільки тут синонімів-синів!
 Мова наша — найбагатша мати,
 Між сторіч іде, як між вогнів.
 Л. Стрельник

• Запишіть, розкривши дужки й вибравши з-поміж синонімічних найбільш вдале слово для контексту.

1. Усі такі веселі, (гомонять, говорять, розмовляють, базікають, теревенять, пащекують, мовлять), радіють святечку (*М. Коцюбинський*). 2. Окрім гострого скребка і (сильного, відчутного, різкого, дошкульного) батога, іншої ласки Тихоня не бачила (*В. Земляк*). 3. Он під тим старезним дубом колись сходилися на (збори, зборище, раду, засідання, нараду) старійшини роду. 4. Темна моя (хижа, хата, світлиця, господа), чорне моє поле, а діти без батька голодні та голі (*Нар. пісня*). 5. А птиця (паскудна, погана, гидка, капосна, прикра, збитошна, шкідлива) насідає, викльовує (*Остан Вишня*).

ПАРОНІМИ

Слово *паронім* утворене від давньогрецького *παρόνυμος*, що означає «близька назва».

Тема має чітку мотивацію: неухважне ставлення до слова призводить до неправильного вибору одного з паронімів. Це може спричинити небажану неприємну ситуацію, створити враження, що мовець має низький рівень освіти. У реальному житті неодноразово доводиться стикатися з нерозбірливістю мовців, які не розрізняють значення слів, плутають, наприклад, *адрес* і *адресу*, *болісний* і *болючий*, *рідкий* і *рідкісний*.

Тому доцільними будуть модельовані ситуації, в основі яких — проблема вибору слова; або ситуації з неправильним слововживанням.

Варто зазначити, що письменники використовують пароніми, створюючи цікаві стилістичні фігури. Наприклад: *Те, що принижує, — пронизує. Душа образ не забува...* (Л. Костенко). *У графа профіль — як у грифа. А я бродячий менестрель* (Л. Костенко).

Нерідко пароніми сплутують з омонімами. Нагадаємо ознаки, за якими відрізняють пароніми від омонімів.

1) Пароніми мають різне написання; порівняймо: *диктат* — *диктант* (пароніми), *коса* як заплетене волосся — *коса* як знаряддя для косіння трави — *коса* як вузька намивна смуга суходолу (омоніми);

2) паронімічні слова ніколи не мають повного збігу у вимові. Наприклад: *глуз* (глузування) і *глузд* (розум).

• *Запишіть, вибравши з дужок потрібне слово.*

1. Сидячи в (людному, людяному) автобусі, я зрозуміла дві речі: я не така щаслива, як могла би бути. 2. Джеймі намагався (унікати, вникати) сумних для мене тем, щоб не журити. (*Г. Рубін*). 3. Будиночок із (цегельним, цегляним) димарем і жовтим солов'єм, що заливається піснями навпроти розчахнутого вікна. 4. Земфіра неквапом розповідає легенду про (льодовий, льодовиковий, льодовитий) період. 5. Наближаємося до недобудованого двоповерхового будинку з (кам'яним, кам'янистим) парканом (*Е. Сафарлі*). 6. Вони й не помітили, як до них підійшов чоловік у (воєнній, військовій) формі з величезним пакунком у руках (*Є. Завалій*).

• *Поєднайте кожне слово-паронім із відповідним поясненням.*

1. *Лікувати, лічити* (застосовувати ліки та інші засоби для припинення болю, захворювання; називати числа в послідовному порядку, вести підрахунки, рахувати). 2. *Талан, талант* (доля, життєвий шлях; успіх; удача; видатні природні здібності). 3. *Туристичний, туристський* (який стосується туризму, подорожей; який стосується туриста, призначений для туристів).

• *Утворіть словосполучення, дібравши до поданих слів іменники або прикметники.*

Дружний, дружній; кампанія, компанія; лікарський, лікувальний; фантастичний, фанатичний; фамільний фамільярний, установа, становлення.